

Ernst Toller (1893—1939)

Prof. dr. Hermann von der Dunk

BRON: Uitgesproken door Prof. von der Dunk tijdens de boekpresentatie van *Een jeugd in Duitsland* in het Goethe Instituut, d.d. 21 januari 2013.

Ik ken weinig herinneringen die zo tot onder de huid gaan als “Eine Jugend in Deutschland” van Ernst Toller dat nu ook in het Nederlands toegankelijk is. Toller rangeert vandaag in encyclopedieën als een bekend expressionistisch dichter en toneelschrijver uit de jaren twintig van de vorige eeuw, en gewoonlijk staat er nog bij dat hij een leidende rol speelde in de kortstondige revolutionaire Radenrepubliek in München in april 1919. Daarmee is de lengte-en breedtegraad van zijn locatie aangegeven op onze historische atlas, al blijft hij verder nog een zwarte stip. Uit de overvloed van Duitse schrijvers, dichters, essayisten, publicisten uit die periode hebben tenslotte slechts een handjevol grote namen onze tijd bereikt als een vast bestanddeel van de Europese cultuur voor een ontwikkeld mens. Zo gaat het altijd en of dat overleven wordt bepaald uitsluitend door kwaliteit of dat omgekeerd wat overleeft dan ons criterium voor kwaliteit en rang wordt blijft wel voor altijd het geheim van Apollo en de muzen - om in de literaire sfeer te blijven. Vast staat alleen dat bekendheid en grote populariteit in de eigen tijd volstrekt geen garantie zijn - in deze eeuw van markt-en bestsellerbezetenheid nog veel minder dan ooit. Omgekeerd kennen we ook de herontdekking van belangrijke figuren zelfs na eeuwen en soms door een toeval, dat samentreffen van een gelukkige speurder, hartstochtelijke bewonderaar, eigenzinnige uitgever met de tijdgeest. Voorwaarde daarbij is steeds de plotselinge aanraking, dat “Aah... het gaat ons aan!”, de herkenning van het relevante in wat ver was. Kortom, in de geschiedenis is niemand die eens iets betekend heeft definitief begraven.

Met de jonge student Toller staan we bij het begin van de Duitse Republiek van Weimar: “The roaring twenties, die goldenen zwanziger Jahre” zoals ze vooral in de jaren vijftig en zestig werden omschreven in literaire kringen; met dat vleugje weemoed, jaloezie en sympathie, waarmee een gedesillusioneerde nuchtere zestiger op zijn jongensavonturen terug kijkt. Er is immers een verwantschap. Voor beide periodes geldt

het etiket ‘naoorlogs’. De twintigers leefden net als de vijftigers in de naweeën en schaduw van een catastrofe. Vergelijkbaar zelfs wat de oorzaken en grote politieke tegenstellingen aangaat - Duitsland tegen het Westen en Rusland - zodat we meer en meer de Tweede Wereldoorlog als herhaling van de Eerste zien en beiden als een samenhangend machtsconflict en Europese burgeroorlog; onderbroken door een 20-jarige wapenstilstand. Onvergelijkbaar daarentegen door de diepe cultuurschok van de Eerste, waardoor de Tweede minder verrassend was maar bij de enorme schaalvergroting en de massamoorden weer anders, om bij enkele meest saillante verschillen te blijven. Vergelijkbaar dan toch ook weer door de uitslag: in beide gevallen een Duitse nederlaag: in het eerste geval plotseling, militair zeer dubieus en daarom een bron van nationale woede en frustratie; in het tweede militair en politiek zo totaal als maar denkbaar is, en moreel een extra slag door de wandaden van het naziregime. En de halfheid van de eerste nederlaag en vrede was meteen een oorzaak voor de herhaling op nog veel groter en vreselijker schaal.

Het is altijd het voordeel van het nageslacht om dergelijke grote lijnen te kunnen trekken, maar het wordt ook gauw een gezelschapsspelletje en uiteraard kon de tijdgenoot dat niet zo zien in het kruisvuur van open mogelijkheden en een alternatieve toekomst. Niettemin was speciaal voor Duitsland de verwantschap tussen 1918 en 1945 zo evident dat Weimar voor Bonn al snel als een menetekel en dreigend antivoorbeeld in de voorstelling constant aanwezig was. Het zoemt als een permanente grondtoon door de publiciteit, de politieke debatten, de commentaren, de partijprogramma's en de terminologie in de naoorlogse Bondsrepubliek, ook als het niet altijd met name wordt genoemd want als je over de duivel spreekt staat hij voor je neus. Maar niet minder was ook het buitenland, waren de overwinnaars bij hun Duitslandpolitiek door Weimar en wat daar tenslotte werd uitgebreed gebiologeerd “Geen tweede Weimar” werd het devies voor de Bondsrepubliek evenals voor de ande-

ren en zo stond de tweede naoorlogse periode veel sterker in de ban van de eerste dan men vandaag nog beseft, omdat er inderdaad geen tweede Weimar kwam. Gevaren die bezworen zijn houden het nageslacht niet meer bezig en de historici zijn er nog altijd allereerst om te vertellen hoe het kwam en waarom het zo kwam. En toch blijft dat verhaal half en aan de oppervlakte als we vergeten dat het regelmatig ook heel anders had kunnen lopen. Historici zijn voorzichtig geworden bij de vraag of we lessen uit de geschiedenis kunnen leren, maar hier is een les geleerd! Geen onzinnige reparatie-eisen, daarentegen snelle bevordering voor economisch herstel, ook als voorwaarde voor een democratische opbouw vanuit de deelstaten, grote gealarmeerde bij oude revanchistisch-nationalistische geluiden of partijen, die dan ook een randverschijnsel zijn gebleven Ik zeg dat met nadruk, maar er moet onmiddellijk aan die succesvolle les toe worden gevoegd dat het volstrekt onbedoelde en ongewilde omstandigheden waren die daarbij beslissend hebben meegeholpen, heel nieuwe dreigingen en misstanden zoals de Koude Oorlog, de Kernwapens, de scheuring van Duitsland en heel Europa en zijn verminderde macht en betekenis op wereldschaal. Gratis was die les niet en ze heeft ons zoals elke geleerde historische les daarmee voor nieuwe problemen gesteld waar het verleden geen adviezen en voorbeelden meer in petto heeft.

Dat allemaal doet niet af aan een zekere nostalgische sympathie voor de tijd van Weimar in de jaren vijftig en zestig op grond van verwantschapsgevoelens door gelijksoortige uitdagingen en gevaren en voor de jaren zestig geldt vooral een verwant streven om te breken met de wereld van de vaders en een nieuwe democratischer samenleving mogelijk te maken. Als we aan de culturele explosie van nieuwe stijlen, kunstwerken, wereldvisies, apostels, hervormers op vrijwel alle gebied in de jaren twintig denken een begrijpelijke nostalgie! Het was juist de les, het weten omtrent het vervolg dat ook het verschil in temperatuur verklaart, de grotere zakelijkheid, afkeer van romantische gevoelsexclamaties en pathos, een zekere scepsis en waakzaamheid van het volwassen kind dat zich aan de al te hoogvliegende doelen heeft gebrand. Toevallig correspondeert de leeftijd van de eeuw hierbij enigszins met de individuele loopbaan en de wijze waarop vijftigers of zestigers terugzien op hun leven als twintigers.

Nu mogen we bij een terugblik op de jaren twintig

niet het scherpe contrast uit het oog verliezen van die culturele lichtzijde van creatieve uitbundigheid, juist wat Duitsland aangaat. Want het woord 'Weimar' staat eerder voor de hele politieke, sociale en economische scenerie. Op dat andere gebied stonden de signalen telkens op storm en dreigend onweersgrommel aan de horizon. En het één stond in verband met het ander. Voor ons verschijnt op zo grote afstand alles daardoor in een clair-obscuurbelichting en een merkwaardige onrust en opgewondenheid lijkt het levensgevoel te beheersen. De dreigingen in de jaren vijftig waren objectief gesproken veel ernstiger: Koude Oorlog met altijd de kans op een kortsluiting en totale kernramp, en bovendien de hele aarde daarbij betrokken en in revolutionaire gisting door de dekolonisatie. Maar de mentaliteit was minder verhit, de collectieve huid leek dikker geworden na de ontgoocheling, het denken na alle rampen ook cynischer en de geluiden minder hartstochtelijk. Politiek doormoderen heet dan geen schande meer en wordt als 's mensen lot aanvaard. En precies daartegen als halfhartig steigerden veel twintigers. Aan het begin van die periode staat de overweldigende ervaring van de Eerste Wereldoorlog, de moederkatastrofe van de eeuw. Niet toevallig misschien kwam die oorlog hier vanaf de jaren tachtig/negentig weer meer in de belangstelling nadat we decennia lang almaar gebiologeerd waren geweest door de Tweede Wereldoorlog en zijn naweën en gevolgen. Er ontstond een groeiend inzicht in een omineuze samenhang.

Het etiket 'expressionistisch' dat Toller draagt, slaat enkel op de huid zoals al dit soort moeilijk te vermijden goed bedoelde rubriceringen voor de boekhouding van de literatuurhistoricus. De hele persoonlijkheid erachter wordt er niet mee gevangen. Zoals zijn hele generatie valt hij niet te begrijpen zonder die geestelijke en morele aardschok die de Eerste Wereldoorlog voor een hele generatie heeft betekent die daarbij nergens zo diep ging en dergelijke repercussies had als in Duitsland en onder de Duitse jeugd. Dat had zonder twijfel te maken met de verrassende en voor de massa van de bevolking onbegrijpelijke nederlaag en de ineenstorting van de monarchie met haar hele verblindende vertoning van macht, diep verankerde hiërarchische sociale orde, het keizerlijke vaderstandbeeld dat niet van marmer maar van gips, een nepmonument bleek te zijn geweest. Maar het ging verder want de oorlog was van beide zijden door de

elites, een groot deel van de intelligentsia opgeblazen tot een veel meer dan een ordinaire machtsstrijd zoals vorige oorlogen. Hij heette al ras een confrontatie van twee culturele werelden: erfenis van de Verlichting, haar beginselen van 1789 en de westerse parlementaire democratie als de natuurlijke consequentie ervan tegenover een romantisch-heroïsch ethos en anti-materialistische hiërarchische ordening. Als “de ideeën van 1914” werd dit antwoord aan Duitse zijde later graag aangeduid en van de talrijke professoren en schrijvers die zich in die geest uitlieten als vaderlandslievende bijdrage aan de bloedige worsteling is Thomas Mann met zijn “Betrachtungen eines Unpolitischen” misschien de bekendste, in elk geval de welsprekendste geworden, zoals dat van een onpolitieke schrijver mag worden verwacht. Aan beide zijden ontstond bij de intelligentsia een uitgesproken zendingsgevoel dat de pathetische retoriek over en weer verklaart want men vocht voor de toekomst van de mensheid. “Men” dat wilde dan in de praktijk zeggen de miljoenen gewone mannen uit alle bevolkingslagen en dus vooral de lagere klassen. De bekende nationalistische roes van augustus 1914, waar de duizenden jonge vrijwilligers, aangevuurd door ronkende gezangen met pauken en trompetten niet wisten hoe gauw ze zich als heilige kruisridders in het vijandelijke vuur moesten storten voor God, vorst en vaderland, heeft het nageslacht verbijsterd. Ook bij een beschrijving ervan loopt men gevaar voordat men het weet in een bedenkelijke literaire zelfdrogering te vervallen. Je staat als historicus nu eenmaal telkens voor de keuze van een gedistantieerde wetenschappelijke terminologie die ook altijd een vervreemding betekent en de empathie met een imiterend woordgebruik waarbij je zelf slachtoffer van dat verleden dreigt te worden. Het Nederlands heeft hier als zodanig trouwens een zeker heilzaam afkoelingseffect. “De Duitse geest” klinkt heel wat bedaarder en dunner dan “der deutsche Geist”, waar toen een hele wagonlading onvertaalbare zwoele gevoelens en diepzinnigheden uit de diepe koker van het verleden in meetrilden. Wat die “Duitse geest” van 1914 precies inhield blijft moeilijk te achterhalen, zeker in het Nederlands, maar van belang is het gegeven, dat de toenmalige generatie en zoals we mogen aannemen de schrijvers en intellectuelen die dat begrip hanteerden zoals Thomas Mann, de theoloog Troeltsch, de historicus Meinecke, de filosoof Eucken en honderden anderen zich bij “der deutsche Geist” veel kon-

den voorstellen dat mooi, hartverwarmend en superieur was en volop waard om het leven ervoor te wagen. In hoeverre bij schrijvers, journalisten en hooggeleerden ook een onbehagen in het spel was persoonlijk niet in de voorste geleerden hun borst aan een vijandige kogel te kunnen aanbieden, is een aparte vraag die echter voor alle staten gold. En ik moet er dadelijk aantoevoegen dat velen ook op hogere leeftijd de dappere daad bij het dreunende woord voegden, zoals de dichter Richard Dehmel, een vijftiger, die overigens na zijn eerste hoera-gezag de oorlog toen hij hem had leren kennen aan het front vierkant veroordeelde. Om dat, de huidige Europeaan idioot in een haast medische betekenis aandoende enthousiasme te begrijpen moet ook het geldende populaire oorlogsbeeld worden bedacht. Dat was in Duitsland vooral geënt op de drie relatief korte overwinningveldtochten tegen Denemarken, Oostenrijk en Frankrijk toen Bismarck de leiding had, en daarbij had de gebruikelijke verfraaiing en verheerlijking in liederen, schoolboekjes en historische platen de jeugd een idee van de oorlog meegegeven dat niet erg overeenkwam met wat haar in 1914 te wachten stond. Wat wil men van nog halve pubers in de meest naar actie en avontuur verlangende leeftijd, en dat gold ook voor Toller, als men kon zingen “Kein schönerer Tod ist in der Welt als Wer vom Feind erschlagen”?! De diivelse verleidingskunst van het lied kan de mooiste meest onbaatzuchtige gevoelens veranderen in dodelijke kogels. De offerbereidheid en de gevoelens van nationale verbondenheid waren echt. Juist omdat alle sociale greppels ineens overwonnen leken, dat was in het semi-monarchale sterker hiërarchisch geordende Duitsland nog een groter gebeuren dan aan geallieerde zijde. Dat aspect stelt het nageslacht, dat zich kritisch verbaast over zoveel chauvinistische waanzin voor een speciaal probleem. Maar het “Wij met z’n allen” is het typisch Nederlandse meer gemoeidelijk-vreedzaam politieke appel, dat zich toch richt tot soortgelijke collectieve snaren.

Die voor alle tijdgenoten onvergetelijke augustusdagen en heel die uitbarsting van chauvinisme en het alom gepropageerde nationale missionarisme vragen niettemin om een ruimere verklaring. Nu maakt elke grotere oorlog zekere nationalistische sentimenten bij de bevolking los en die worden propagandistisch snel aangewakkerd ter legitimatie want het gaat om mensenlevens. De Eerste Wereldoorlog werd de

eerste moderne massaoorlog met grootschalige moderne vernietigingstechniek en dat vroeg om de zwaarste argumenten en motivaties van de bevolking en speciaal de soldaten. Het was de semireligieuze aura waarbij alle ethische waarden waarmee men was opgegroeid moesten worden gemobiliseerd en waarbij 'de natie' Kerk en religie verving. Niet volledig, dat zou te abrupt zijn geweest en zo bleef God overal als de hoogste beschermheer en bondgenoot van de natie met zijn kerken nadrukkelijk aanwezig. Dat "Gott mit uns" stond zelfs op de Pruisische metalen broekriem van de infantrist - over de ideale plaats met de functie van een broekriem voor die verblijdende mededeling kan men twisten. Ook de jonge Toller, die toen net met een studiebeurs in Frankrijk vertoefde, werd aangestoken en meldde zich als vrijwilliger. Het verblijf in Grenoble vooral onder Duitse medestudenten had zijn patriotisme eerder bevestigd.

Maar in de oorlog stortte voor zijn generatie de hele negentiende eeuw in elkaar. En dat wil zeggen: een tijdperk waarin het geloof in de mens, en speciaal in de eigen natie als drager van onveranderlijke morele waarden en eeuwige waarheden de vaste rotsbodem was geweest waarop de samenleving rustte. 'De burgerlijke samenleving' zoals men vandaag graag zegt, waarmee men meteen een afstand wil aangeven om zich zelf als analyserende historicus of socioloog er buiten te plaatsen. Dat 'burgerlijk' is echter allang een passe-par-tout-term die een veel bonter geheel dekt, ook tal van feodale en adellijke standsrelicten, zeker in Duitsland-Pruisen en heel Midden-en Oost-Europa. Maar dat doet nu verder niet ter zake. Het gaat om de in het beenmerg doordringende ontluistering van de waarden en zekerheden, waarmee de eigen, de vader-en de grootvadergeneraties waren opgevoed en om het wankelen van de wereldorde. Noord was Noord en Zuid was Zuid, en dat was in de loopgraven ongeldig geworden!

Bij de jeugd van Toller komen we nog terecht in het laatste decennium van die vaste wereldorde, van het Duitse Keizerrijk van Wilhelm II, theateral nagedachtenis! In talloze herinneringen is het beschreven, het meest bekend en exemplarisch in "Die Welt von gestern" van Stefan Zweig. Ik heb nog de nodige mensen gekend die bij dat boek hun hele jeugd en eerste levenshelpt als op een gereinigd schilderij uitgegroot terug vonden. Mensen uit de gegoede bur-

gerij of middenstand want voor arbeiders lag het iets anders, maar misschien niet eens zo veel als men zou denken. Toller kwam uit de middenstand, maar opgegroeid in West-Pruisen behoorde hij als Duitser tot de bovenlaag van protestanten en joden die met minachting neerkeek op de armoedige Poolse bevolking. Als jood, (hoewel het jodendom bij hem geen rol speelde), groeide hij zo op tussen een zeer dikke sociale scheidslijn naar beneden toe en een dunnere religieuze met de burens. De verklaring van zijn moeder waarom zij vlees aten en zijn Pools schoolvriendje enkel haring en aardappelen in de schil "omdat God het zo wil", is misschien een eerste wortel van zijn sociaal rechtvaardigheidsgevoel en twijfel aan een God die zo iets wil. Later ploffen we midden in de frontverschrikkingen die in weinig mémoires zo voelbaar zijn en waar Gods wil dan in het krankzinnige escaleert. De enige conclusie voor een gepassioneerde natuur als Toller is dat Duitsland vanaf de grond moet worden omgespit en vernieuwd, politiek en vooral sociaal en zo belandt hij in de kookhitte van de revolutionaire turbulentie na afloop. Wanneer ik de gebeurtenissen van november 1918 verrassend voor de bevolking heb genoemd dan wil dat niet zeggen dat, zeker achteraf gezien, niet tal van signalen op een interne verandering stonden. Hervormingen van het semimonarchale systeem naar een parlementaire monarchie hingen in de lucht en de feitelijk klagelijke figuur die Wilhelm II speelde, Caesar verschrompeld tot bakkenist van Hindenburg en Ludendorff, was niet ideaal om zo'n verandering tegen te houden. Daarbij is de tegenstelling opmerkelijk tussen Toller, als representant van de jonge verontwaardigde radicalen met gerenommeerde geleerden die eveneens voorstanders waren van democratische hervormingen. Bij wat vandaag een denktank heet in een saksisch slot Lauenstein nog tijdens de oorlog was Toller, na een zware ziekte in 1916 uit de dienst ontslagen, ook van de partij. Er zijn grote namen bij als Tönnies, Sombart, Meinecke en vooral Max Weber, die extreem ver gaat in zijn vernietigende kritiek op het hele systeem. Maar behoud van de monarchie, gedemocratiseerd en wel, en met een ander hoofd onder de kroon blijft voor de ouderen dan nog een axioma. Bij de beschrijving van de dramatische revolutiedagen in München trekt in Tollers weergave voor ons een revue voorbij van hooggestemd idealisme, fanatieke schoonmaakdrift, offerbereidheid, kameraadschap, fabelachtige moed en fabelachtige domheid, lafheid, moorddadi-

ge wraaklust en daarnaast het nooit en nergens uit te roeien automatisme van de bureaucratie, die als een geblindeerde os onder alle omstandigheden verder stampet in haar uitgetreden beproefde akkervoren. Na de capitulatie en ineenstorting van het keizerrijk in november 1918 lijkt het ijzeren deksel van de doos van Pandora in de lucht gevlogen. Dat is het kenmerk van een revolutionaire situatie waar een algemeen erkende autoriteit zoek is en elkaar snel aflossende leiders hun directieven en wetten uitvaardigen en voor autoriteit pogen te spelen. Wat vandaag legaal is heet morgen hoogverraad. Held of schurk zijn kwesties van datum om Talleyrand te parafraseren.

De permanent met hete adem geschreven belevenissen - zijn frontbeking tot vurig pacifist en socialist, zitting in het Centrale Comité van het Radenbewind en na de snelle val als vluchteling, met een losprijs op zijn hoofd, gepakt en tot vijf jaar vestingsstraf veroordeeld, grijpen iedereen bij de kraag die niet in een puur lees-en registratieapparaat is getransformeerd. Wij weten waar het linkse radikalisme heen heeft geleid. Tollers ongeduldige minachting voor de gematigde heren sociaaldemocraten als Ebert of Scheidemann die hier als werktuigen van de burgerlijke en militaire reactie en de wraakzuchtige witte soldateska worden weg gezet, hoe begrijpelijk ook in de hitte van de strijd, is niet billijk. Ze miskent de totale situatie en al kunnen we vandaag, wijzer geworden, die samenwerking met de reactionaire militairen die vertegenwoordigers van het verleden in het uur van de dreigende chaos omineus noemen met het oog op wat volgde, de alternatieven - een volstrekt bloedig toehoewabohoe met kans op een burgeroorlog waarbij óf het bolsjewisme óf tenslotte tóch een witte fascistische dictatuur het einde zou zijn, - waren niet aantrekkelijker. Zeer behoudend, hunkerend allereerst naar orde en benauwd voor de rode sansculotten, de bolsjewisten, zoals de hele middenstand en de boeren waren - zo anders dan in Rusland - was in die plotsklaps onthulde failliete boedel van het keizerrijk de koers die democratisch socialisme en burgerij trachtte te verzoenen niet bij voorbaat tot mislukken gedoemd - afgezien van het gegeven dat ook de sociaal-democraten al lang verburgerlijkt waren. De massa bestond niet uit tolleriaanse idealistische vuurkoppen en voor de diepgaande innerlijke metamorfose van een heel volk was blijkbaar de weg door de criminele nationaalsocialistische catastrofe en de

totale nederlaag nodig. De weg die Adenauer daardoor na 1945 kon bewandelen, onbedreigd door een sterke reactie omdat die zich inmiddels hopeloos had gecompromitteerd, die weg was voor die generatie van 1919 nog te ver. Als we hierbij een kleine eeuw later de even afgezaagde als goedkope slogan ventileren "de tijd was er nog niet rijp voor", dan kunnen we daar met een variant op Hegel aantoevoegen "als de werkelijkheid in strijd is met deze idealen, deste erger voor de werkelijkheid!"

Hoe uitzonderlijk Toller ook was als consequent idealist en pacifist, die zich door zijn brutale openheid, moed, eerlijkheid en afschuw van laffe compromissen dan ook knallende botsingen met het gezag en het al dan niet geüniformeerde vulgus op de hals haalde, waarbij men hem op allerlei manieren trachtte te breken door gevangenis, pesterijen, zelfs een psychiatrische inrichting, hij was tevens representant van een brede Europese stroming. Het was een internationale stroming die na het armageddon van de Eerste Wereldoorlog haar climax bereikte. Ze kwam voort uit de toenemende emancipatie van de bevolking in de late 19e eeuw waardoor het ontwikkelde deel van de bevolking meer betrokken raakte bij de politiek en de gang van zaken. De technische veranderingen van het bestaan brachten naast overmoedig optimisme ook kritiek en angsten mee en daarmee het streven naar grootse vernieuwingen, naar een ander en beter leven. Die vernieuwingsstroming had haar eerste wortels al in de jeugdbeweging en allerlei hervormers, hoezeer daarbij ook sentimenten van romantische nostalgie en toekomstgeloof nog door elkaar heen liepen. De choque na de climax van de chauvinismeroes van 1914 door de daarop volgende frontervaringen leidde na afloop daardoor tot de houding van een of-óf à la Kirkegaard: de mensheid staat voor een tweesprong: ze is verloren of er komt een nieuwe mens. Het inktzwarte pessimisme, opgeladen ook door historische ondergangsprognoses als van Spengler, vroeg als antidotum om een letterlijk geestverblindend optimisme, het geloof in een grote quasi religieuze wedergeboorte. Het wemelde van mini-heilanden ineens die het einde aller tijden en een nieuwe wereld verkondigden, al dan niet geïnspireerd op de bijbel. Met dat wijd verbreide chiliasme hangt het expressionistische pathos in stijl en denken samen, de genoemde onderhuidse opgewondenheid die ons uit een groot deel ook van de toonaangevend literatuur

tegemoet komt. En Duitsland werd door de geweldige debacle een soort laboratorium waar alle geesten die de doos van Pandora had losgelaten elkaar extra fanatiek en verbeterd in de haren vlogen. Het chiliarisme had vele gezichten en dat kan ook begrijpelijk maken dat onder de intellectuelen velen in het bolsjewisme en de Russische revolutie aanvankelijk het morgenrood van een nieuwe tijd zagen want in elk geval was het een fascinerend radicaal experiment, niet aangevreten door enige ideologische halfhartigheid. Toller stond in de eerste revolutiedagen eveneens aan de kant van de Spartakisten. Nóg kon een democratische koers niet worden uitgesloten al moest hij al gauw van de communisten niets hebben. Het bolsjewisme appelleerde behalve aan sommige arbeidercategorieën echter vooral aan intellectuelen en niet toevallig bevonden zich onder de leidende revolutionairen ook in Beieren veel geëmancipeerde joden, die van de algehele omkering en liquidatie van de verhoudingen en normen tolerantie en een gelijkwaardige status verwachtten. Voor de burgerij, ook de kleine man was het bolsjewisme vrijwel onmiddellijk daarentegen de grote Satan, de "Bürgerschreck" de Sansculot, die aan hun eigendom kwam – die laatste toevlucht van het ik, nu alle andere veiligheids wankelden. Ik denk dat daarmee in diepste wezen dat uitzonderlijke afgrijzen en die giftige haat samenhangen, die alles wat naar bolsjewisme zweemde bij de christelijke burgerij, juist ook bij de kleine behoudende, zich het meest bedreigd voelende burgerij wekte. Waarbij de bloedige gruwelen van de Russische burgeroorlog het bewijs van de goddeloze, want zeer letterlijk atheïstische geaardheid van dat monster leverden. Voor de moordorgieën van de Witte legers bestond toch minder afgrijzen. De Beierse revolutie met vooraanstaande figuren als Kurt Eisner, Gustav Landauer, Erich Mühsam, joodse intellectuelen evenals Toller, kon zodoende gemakkelijk munitie leveren voor de mythe van een joods-bolsjewistisch complot tegen Duitsland: het ware, eeuwenoude en heilige Duitsland, het Duitsland ook van "de deutsche Geist", dat nu verraden op zijn rug lag. Werd München geheel bij toeval rond die tijd ook het nest dat de bruine heiland en zijn schare zou uitbroeden? Bij de schildering van Tollers belevenissen ruiken we al wat er in de lucht hangt en bij het Vrijcorps, dat in naam en op bevel van de sociaal-democratische regering in Berlijn de rebelse Radenrepubliek vernietigt, haar leiders en honderden aflacht of mishandelt in eigen naam, is het vandaag

moeilijk om hier niet al de SA-hordes in spe aan het werk te zien.

In een chaotisch-revolutionaire situatie is het afmaken wederzijds en de Radenrepubliek had ook allerm minst schone handen, tot ontsteltenis van Toller. Toch dringt zich de vraag op – vooruitlopend op het Derde Rijk – wat de exorbitante en venijnige moordlust juist van rechts, van de Witten verklaart, lang voordat Hitler de terreur tot politiek instrument verhief. En vanwaar die uitbarsting van barbaarsheid en vulgariteit bij een natie die de naam had van een hoge mate gedisciplineerde, op prestatie, vlijt, orde en respect voor gezag maar niet minder voor cultuur uitmuntende collectieve geaardheid en die het licht ironische predikaat van "Volk der Dichter und Denker" had gekregen, een natie die de geest verheerlijkte in al zijn vloeibare weidse onbestemdheid? Kan dat enkel worden teruggebracht op de enorme nationale frustratie? Dit beeld is natuurlijk fragmentarisch zoals elk historisch beeld. En dan denk ik niet alleen aan het Duitse nationalisme, de ambitieuze grootmachtsallure, die in het late keizerrijk de irritatie van de burens wekte. Ik denk ook aan het Pruisische militarisme, de kadaverdiscipline en meer nog aan de kleine spiesburger, de ijverige fietser, die naar boven buigt en naar onderen trapt zoals Heinrich Mann hem in zijn 'Untertan' heeft neergezet. Die bestialiteit, die later bij SA. en SS van staatswege gelegaliseerd zou worden, lijkt bij de implosie van de vertrouwde wereldorde op de eruptie van oerdriften, die onder het zware deksel van de beschaving en een op gehoorzaamheid, zelfverloochening en discipline gebaseerde opvoeding waren gekooid. De ranselende gevreesde schoolmeester komt ons in velerlei varianten, van eigen vader tot pastoor, in herinneringen uit heel de 19e eeuw en de vroege 20ste als vast verschijnsel tegen. Was de afstand van het rietje naar de zwepen van de gelaarsde bruine cohorten zo groot?? En een rechtvaardiging bestaat altijd.

Toen Toller zijn herinneringen schreef – nadat zijn in vele talen vertaalde stukken met groot succes de schouwburgen hadden gevuld, stukken waarin hij zijn boodschap van vrede, rechtvaardigheid en vlamvend protest tegen de heersende verhoudingen als dichter uitdroeg, en wel uit zeer persoonlijke bloed-eigen dramatische ervaringen – was die periode net aangebroken, al had ze voor elke onverblinde tijdge-

noot in de lucht gehangen en de van wraaklust tril-
 lende hordes hadden al aan de deur staan trappelen.
 Nu waren ze binnen. Het verschil met de tijd ervoor
 blijkt al uit het feit dat de revolutionair Toller ten-
 slotte begin jaren twintig nog een normaal recht-
 sproces kon krijgen en, wellicht ook dankzij steun
 van bekende namen als Max Weber en Thomas Mann,
 niet de kogel of gevangenis maar een mildere vijfja-
 rige vestingstraf. En daarin produceerde hij een aan-
 tal toneelstukken als getuigenissen van zijn strijd en
 overtuiging, terwijl een ander omstreeks dezelfde tijd
 tijdens zijn bewaring ook iets schreef over zijn strijd
 of “Kampf”. Met ongebroken optimisme draagt Tol-
 ler zijn mémoires in 1933 op het moment toen de da
 afgrond open ging en ze onmiddellijk werden ver-
 brand en in Nederland bij Querido moesten worden
 gepubliceerd, op aan het toekomstige Duitsland. Toen
 zo een soort Duitsland er eindelijk kwam, was hij zo
 goed als vergeten aan gene zijde van de verwoesten-
 de apocalyps die inmiddels over de Duitse Cultuur
 was gewalst. Dankzij die andere vestingklant.

Om zich bij dit verhaal, bij de jeugdige naïviteit, het
 soms wat rechtlijnige idealisme maar bovenal de
 hartstochtelijke daadwerkelijke inzet, de moed en op-
 rechtheid van dit zo intensieve bestaan enkel terug
 te trekken en te verschuilen achter de afstandelijke
 analyse van de wijze nakomeling in een andere tijd
 wordt gênant, is goedkoop! Ook historische analyses
 en oordelen zijn tijdgebonden en vaak modieus. De
 lezer van Tollers gloeiend verhaal blijft daarbij ten-
 slotte met een mond vol tanden achter. Dat komt door
 de eeuwige scheidslijn tussen historicus, socioloog,
 psycholoog, schrijver, commentator of wat dan ook,
 en de man van de daad, het fundamentele verschil tus-
 sen tribune en arena. Bekend is het wervingsplak-
 kaat voor het Britse leger met een Lord Kitchener die
 recht en agressief de vinger naar de kijker priemt
 met de tekst “Your Country needs You.” Wie Tollers
 herinneringen leest voelt eveneens een vinger recht
 uitgestrekt naar zijn geweten, een zeer andere vinger
 met een tegengestelde boodschap, maar veel duurza-
 mer.